

УДК: 003 (476) (063)

Михайло СТРЕЛЬЧУК

**РОЛЬ СОЛУНСЬКИХ БРАТІВ ТА ЇХНІХ УЧНІВ
У ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ СЛОВ'ЯН ЗАХІДНИХ БАЛКАН У СЕРЕДИНІ
ІХ- НА ПОЧАТКУ ХІ ст.**

Аналізується діяльність св. Кирила і Мефодія та їхніх послідовників у середині ІХ – на початку ХІ ст. та її вплив на поширення писемності і християнізацію слов'янського населення Західних Балкан.

Хрещення болгарського народу відбулося ще у 865 р., але поширення християнської релігії проходило дуже повільно і важко, бо офіційною мовою богослужінь залишалася грецька мова, а слов'янських церковних книг не було. Грецька мова, яка виконувала також функції офіційної та літературної, але залишалася незрозумілою для більшості слов'янського населення. Слов'янська мова використовувалася тільки як усна. Швидка християнізація слов'янського населення була б неможлива без церковної проповіді і богослужісних книг на зрозумілій для слов'янського населення мові.

Слов'янські просвітителі брати Кирило та Мефодій відомі тим, що створювали та апробували норми першої літературної мови слов'ян; активно перекладали основні церковні тексти, що дозволило б вести богослужіння слов'янською мовою; навчали слов'янської грамоти та богослов'я учнів, які мали стати священиками. Церква в цей період історії відіграла визначну роль в громадському житті, а особливо - в поширенні писемності, в розвитку оригінальної староболгарської літератури і в культурному підйомі держави в цілому.

Учні св. Кирила і Мефодія – Климент, Наум і Ангеларій, заснували Охридську літературну школу, де перекладали церковні книги із грецької на церковнослов'янську мову, що сприяло поширенню християнства на інші слов'янські землі, в тому числі на Київську Русь. Християнізація слов'янських народів відіграла важливу роль для поширення писемності і культури.

Ключові слова: *Болгарське царство, кирило-мефодіївська традиція, Климент Охридський, кирилиця, глаголиця.*

Михаил СТРЕЛЬЧУК

**РОЛЬ СОЛУНСКИХ БРАТЬЕВ И ИХНИХ УЧЕНИКОВ
В ХРИСТИАНИЗАЦИИ СЛАВЯН ЗАПАДНЫХ БАЛКАН В
СЕРЕДИНЕ ІХ- НАЧАЛЕ ХІ в.**

Анализируется деятельность св. Кирилла и Мефодия и ихних последователей в середине ІХ - начале ХІ в. и ее влияние на распространение письменности и христианизацию славянского населения Западных Балкан.

Крещение болгарского народа произошло еще в 865 г., но распространение христианской религии проходило очень медленно и трудно потому

официальным языком богослужений оставался греческий язык, а славянских церковных книг не было. Греческий язык, который выполнял также функции официального и литературного, но оставался непонятным для большинства славянского населения. Славянский язык использовался только как устная речь. Быстрая христианизация славянского населения была бы невозможна без церковной проповеди и богослужебных книг на понятном для славянского населения языке.

Славянские просветители, братья Кирилл и Мефодий, известны тем, что создали и апробировали нормы первого литературного языка славян; активно переводили основные церковные тексты, что позволило вести богослужение на славянском языке; учили славянской грамоте и богословию учеников, которые должны были стать священниками. Ученики св. Кирилла и Мефодия - Климент, Наум и Ангеларий, основали Охридскую литературную школу, где переводили церковные книги с греческого на церковнославянский язык, что способствовало распространению христианства на другие славянские земли, в том числе на Киевскую Русь. Христианизация славянских народов сыграла важную роль для распространения письменности и культуры.

Ключевые слова: Болгарское царство, кирилло-мефодиевская традиция, Климент Охридский, кириллица, глаголица.

Mykhaylo STRELCHUK

ROLE OF THESSALONIKI BROTHERS AND THEIR STUDENTS IN THE CHRISTIANIZATION SLAVS WESTERN BALKANS IN THE MIDDLE IX- BEGINNING XI.

Analyzed activity St. Cyril and Methodius and their followers in the middle of the ninth - early tenth century. and its impact on the spread of literacy and the Christianization of the Slavic population of the Western Balkans.

Baptism of the Bulgarian nation was still in the 865. But the spread of the Christian religion were very slow and difficult as the official language of worship remained Greek and Slavic church books were not. Greek, which served as the official and literary functions, but remained unclear for most of the Slavic population. Slavic language was used only as an oral. Fast Christianization of the Slavic population would be impossible without church sermons and liturgical books in plain language to the Slavic population.

Slavic educators Cyril and Methodius to know what the rules created first Slavic literary language; actively translated the basic religious texts would lead worship Slavic language; Slavic literacy and teach theology students who were to become priests. The Church, in this period of history, has played a prominent role in public life, and especially - in the spread of literacy, the development of the original starobolharskoyi literature and cultural rise of the state as a whole.

Students St. Cyril and Methodius - Kliment, Naum and Anhelariy founded Ohrid Literary School, where religious books were translated from Greek into Church

Slavonic, which contributed to the spread of Christianity to other Slavic lands, including Kievan Rus. Christianization of the Slavic peoples played an important role in the spread of literacy and culture.

Keywords: Bulgarian kingdom, Cyril and Methodius tradition Clement of Ohrid, Cyrillic, Glagolitic

Впродовж тривалого періоду Балкани знаходилися на периферії двох імперій: західної та східної. У ранньому середньовіччі у цьому регіоні збігаються два історичних процеси: християнізація слов'янських народів і формування нових держав. Болгарське царство з часів прийняття християнства (864-866 рр.) зайняло специфічне місце у відносинах між католицьким Заходом та православним Сходом і стало однією з перших слов'янських держав, яка як офіційну державну релігію прийняла християнство.

Відомий російський візантиніст Г. Літаврін у передмові до монографії «Візантія, Болгарія, Давня Русь (IX – початок XII ст.)» зазначає, що Болгарія створила особливу систему відносин із могутньою імперією – систему, яка обумовила той факт, що, прийнявши від Візантії християнство, Болгарія продовжувала виступати як рівноправний і незалежний партнер імперії [19, с.6]. Досить поширеною є теза про те, що такій ролі Болгарської держави у подальшому процесі поширення християнства сприяла підтримка слов'янської писемності і переходу на слов'янську мову у церковному богослужінні. У Slavia Orthodoxa ці події завжди чітко асоціюються із відомими проповідниками християнства св. Кирилом (Костянтином) та Мефодієм та їхніми учнями (Климентом, Наумом, Гораздом, Ангеларієм і Савою).

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених діяльності Солунських братів та їхніх учнів, багато аспектів цієї теми ще досі не розкрито. Це частково можна пояснити як відсутністю оригінальних джерел, так і тим, що з багатьох питань не існує єдиної позиції серед науковців. Джерела, що дійшли до нашого часу, досить часто переписувалися, а деколи, залежно від політичних змін, в них вставлялися цілі фрагменти тексту. Критичного ставлення вимагають і деякі наукові праці славістів XIX-XX століття, бо на них мали вплив релігійна приналежність, національне походження, політичні погляди авторів, а також і те, що частина джерел була знайдена значно пізніше.

Метою даної розвідки є аналіз впливу діяльності Св. Кирила і Мефодія та їхніх послідовників на процес християнізації слов'янського населення Західних Балкан у середині IX – на початку X ст.

Дослідження першоджерел з проблеми поширення християнства у Південно-Східній та Центрально-Східній Європі пов'язано із іменами відомих славістів XIX – початку XX століття В.Григоровича, Й.Домбровського, Ф.Миклошича, П. Шафарика, В. Ягича [11, 12, 36, 37]. Чеський дослідник, абат Йозеф Добровський (1753 – 1829 рр.), автор твору “Кирило і Мефодій, словенські першовчителі. Історико-критичне дослідження”, вперше використав невідоме до того часу і недавно відкрите Житіє Св. Кирила, написане єпископом Климентом [2].

Вчені О.Бодянський, Є. Голубинський, Я. Головацький, А. Петрушевич та ін.) зосереджували переважно увагу на церковному аспекті проповідницької діяльності Святих Кирила і Мефодія та їхніх учнів. Діяльності Солунських братів та їх учнів, зокрема їхній Хозарській місії приділяли увагу М.Грушевський, І.Огієнко, Н.Полонська-Василенко, І.Франко та ін. Серед сучасних українських дослідників, які розглядають різні аспекти процесів християнізації слов'янських народів, відзначимо Я.Ісаєвича, Я.Дашкевича, Б.Боднарюка, І.Галенко, Л.Войтовича, В.Любащенко, Я.Оленича, І.Скочиляса, І.Паславського та ін. Однією із найновіших публікацій, близькою до теми нашого дослідження, є наукова розвідка Б.Боднарюка, присвячена вивченню особливостей християнізації Карпатської Русі в контексті місіонерської практики Східної Римської імперії (Візантії), Римської курії та Першого Болгарського царства наприкінці IX – на початку XI ст. [7].

Сучасні дослідники В. Гюзелев, А.Мілев, А.Николов (Болгарія), П. Хр. Ілієвські (Македонія), С.Іванов, Т.Строковська, Б.Н.Флоря, А.А.Турилов, (Росія), І.Тюрменко (Україна) аналізують різні аспекти проблеми впливу кирило-мефодіївської традиції на розвиток літератури і мови, церковної традиції і полеміки між Східною (православною) та Західною (католицькою) церквами [13, 14, 15, 16, 24, 29, 30,31, 33, 35].

Хрещення болгар і питання церковної юрисдикції над територією Болгарії сприяло розгортанню запеклого конфлікту між Константинополем і Римом, який тривав від середини IX – до початку XI ст. Болгарський хан Борис I, маневруючи між ними, спочатку проголосив про намір запровадити християнство від Візантії, але потім вирішує перейти до сфери впливу Риму. Візантійських священників виганяють з країни, а у столиці м. Пліска встановлюють папську місію, що зрозуміло, викликало гнів та обурення з боку Візантії [24]. Візантія розпочала війну проти Болгарії, долучивши й своїх союзників – Великоморавське, Сербське та Хорватське князівства. Борис запросив

миру і серед умов, запропонованих Візантією, у мирному договорі йшлося й про хрещення Бориса та його підданих за православним обрядом. При хрещенні Борис отримав титул “князь” і ім’я Михаїл. Ця подія викликала повстання серед протоболгарської знаті, яка боялася разом з язичницькою вірою втратити свої привілеї. Повстання було швидко придушене, а найвідоміші його учасники страчені.

Борис здійснює адміністративну реформу, що сприяє послідовному руйнуванню залишків племінних зв’язків і формуванню нової державної адміністративно-територіальної структури його володінь, і розпочинає боротьбу за автокефальну болгарську церкву. На той час богослужбовою мовою у Болгарії залишалася грецька, яка виконувала також функції офіційної та літературної, але залишалася незрозумілою для більшості слов’янського населення. Слов’янська мова використовувалася тільки як усна. Цар Борис розумів, що швидка християнізація слов’янського населення Болгарського царства буде неможлива без церковної проповіді і богослужбових книг зрозумілою для слов’янського населення мовою.

Як відзначають дослідники, болгарське питання наклалося на тогочасну суперечку щодо принципового трактування догмату про сходження Святого Духа. Римська церква наполягала на тому, що Святий Дух сходить не тільки від Отця, але й від Сина (filioque) і ні одна із Церков відступати не хотіла. На Собор 869-870 р. у Константинополі, де були присутні також легати від нового Папи Адріана II, на останнє пленарне засідання у лютому 870 р. прибула болгарська делегація, яка поставила питання: до якої з церков повинна належати Болгарія – Римської чи Константинопольської? Після гострої дискусії більшістю в чотири голоси було прийняте рішення про належність Болгарії до юрисдикції Константинополя [21, с.41]. Отже, Борис досягнув майже всього, чого прагнув: через кілька років Болгарська Церква не тільки отримала автокефалію, а й була названою Першою з Церков після Константинопольської. Після цього цар Борис радо приймає на своїй землі учнів Мефодія та Кирила, які зазнали гонінь після провалу місії просвітителів до Великої Моравії і створює їм всі умови для проповідницької та перекладацької діяльності, поширення писемності та християнської віри.

Незважаючи на невдачу Великоморавської місії, дослідники вважають її найважливішою для поширення християнства серед слов’ян. У середині IX ст. Великоморавське князівство активно бореться за незалежність від сусідніх франкських (германських) князівств. Відзначимо, що Велика Моравія християнізована задовго до Моравської

місії св. Кирила та Мефодія. Якщо у політичній та військовій сферах князь Ростислав досягнув значних успіхів, то церковне життя Великої Моравії й надалі залишалося цілком підпорядкованим франкському єпископату. У 859 р. з метою обмеження впливу сусідньої держави через церкву князь Ростислав вирішив запросити єпископа з Риму, який не був би пов'язаний із сусідніми князівствами, але Рим на його прохання відповів мовчанкою [10].

Після того Ростислав звертається до імператора Візантії. “Хоча і відкинули наші люди поганство і дотримуються християнського закону, нема у нас такого учителя, який розтлумачив би мовою нашою істинну християнську віру” [10]. Слід наголосити, що Ростислав не просив прислати у Велику Моравію місіонерів, які охрестили б місцеву людність, як це суголосно стверджують радянські та українські дослідники. У 820 р. в Нітрі було збудовано величний кафедральний собор у романському стилі. На початку IX ст. населення Великої Моравії було християнізоване завдяки зусиллям місій із Зальцбурга та Регенсбурга. Існує й інша точка зору, прихильники якої вважають, що основним мотивом прохання князя Ростислава було бажання отримати від Візантії кодекс законів, який змінив би норми соціального життя в країні. Цілком імовірно також, що Ростислав очікував від Візантійської імперії військово-політичної допомоги.

Основне ж, чого він домагався, це створення самостійної моравської церковної єпархії, завдяки чому можна було досягти звільнення Моравії з-під впливу франків, насадженого Пасовським єпископством. Отже, засоби, за допомогою яких Ростислав хотів досягти політичної мети, входили до сфери церковної політики. Імператор Михайло III та патріарх Фотій, побоюючись втручатися у релігійні справи Великої Моравії, яка підпадала під сферу впливу Риму, задовольнили просьбу князя Ростислава лише частково. Вони не наважилися послати єпископа, але доручили очолити місію ревним християнам, які намагалися у всьому чинити по-християнськи, та й, поза сумнівом, найталановитішим філологам свого часу. Брати Кирило та Мефодій не були наділені ніякими привілеями чи повноваженнями і своє перебування у Великій Моравії вони розпочали з важкої праці: створювали та апробували норми першої літературної мови слов'ян; активно перекладали основні церковні тексти, що дозволило б вести богослужіння слов'янською мовою; навчали слов'янської грамоти та богослов'я учнів, які мали стати священиками. Як свідчать джерел, це тривало майже 40 місяців, після чого св. Кирило і Мефодій разом із учнями вирушили у тривалу

подорож до Риму, де, як вони сподівалися, римські єпископи висвятять підготовлених ними священиків (самі вони такого права не мали), а також хотіли одержати офіційне визнання створених ними перекладів основних богослужбових текстів слов'янською мовою. Надзвичайно повчальною з погляду сучасності є поведінка святого Кирила під час дискусій з духовенством Венеції, яка відбувалася, коли солунські брати подорожували до Риму [10].

За свідченнями “Життя Кирила”, у Венеції єпископи, священики, монахи накинулись, мов ворони, на Кирила, впадаючи у тримовну ересь: вони були переконані, що Бога можна прославляти лише трьома мовами – староеврейською, старогрецькою та латиною, тому слов'янські переклади Святого письма вони вважали єретичними. Святий Кирило присоромив їх, відповівши: “Хіба Бог не посилає дощ однаково для усіх? Або ж сонце не світить усім і всюди? Або не усі дихаємо однаково повітрям? Тож як не соромно вам визнавати лише три мови, а решту племен народів вважати сліпими і глухими”. А на додаток св. Кирило дотепно назвав таких оборонців канонічності трьох мов “пілатниками”, бо, мовляв, святенність староеврейської, старогрецької та латини вони пояснювали тим, що напис на Гробі Господньому був виконаний за наказом Пілата саме цими трьома мовами.

Якщо дискусії св. Кирила з тримовниками у Венеції мали, очевидно, напівофіційний характер, то активні переговори з Папою Римським мали визначальний вплив на результати та подальшу діяльність Солунських братів серед слов'ян, а тому потребували від них неабиякого дипломатичного хисту. Найбільшим успіхом не лише св. Кирила та Мефодія, а й усього слов'янського світу можна вважати офіційне визнання Римом кирило-мефодіївських перекладів конфесійної літератури, що по суті прирівнювало у правах із трьома традиційними богослужбовими мовами і старослов'янську, норми якої заклали саме Кирило і Мефодій.

Папа Римський навіть рішуче став на захист старослов'янської мови, добре зрозумілої тогочасним слов'янам, застерігаючи: “Якщо хтось із учителів, які прийдуть до вас, (...) насмілиться вас якось розбещувати, глузуючи з книжок на мові вашій, хай буде він не лише відлучений від церкви, але і відданий під суд, поки не навернеться” [5, с.125].

Охридський архієпископ Феофілакт відтворив ряд положень свого полемічного трактату «У чому звинувачують латинян» в написаному ним Житті Климента Охридського при описі релігійних дебатів між найближчими учнями св. Мефодія і німецьким духовенством у Великій Моравії в 885 р. [ ]

Втім, є підстави стверджувати, що антизахідні настрої поширилися в Болгарії ще до її підкорення Візантією. За словами Г. Літавіна, «... в раньоболгарській літературі головна увага приділялася історії переслідувань Мефодія і гонінь на його учнів з боку німецького духовенства у Великій Моравії і так званої догми “тріязичія” латинян, які визнавали священними тільки давньоєврейську, грецьку та латинську мови і відмовляли в рівноправність з ними церковнослов’янській. Позиція папства з питання про “тріязичія” і гоніння латинян на учнів Кирила і Мефодія дискредитували Західну церкву в очах болгарської знаті, світської і особливо духовної [9, с.185].

Отже, не бажаючи приваблювати до своїх планів увагу з боку як Константинополя, так і Риму, болгарський правитель Борис розпочинає підготовку молодих людей, які б допомогли у здійсненні його намірів створення незалежної церкви. Для заснування однієї із таких шкіл, яка увійшла в історію, як Охридська літературна школа (заснована біля 866 р.), цар обирає місце на заході його володінь, далеко від столиці, у тільки що приєднаних землях Західної Македонії. Створення і діяльність цієї найдавнішої літературної школи, яку дослідники часто називають “першим слов’янським університетом”, тісно пов’язана із іменами учнів Кирила та Мефодія – Климентом, Наумом, Ангеларієм. Найвідомішим серед них є Св. Климент Охридський (помер 916 р.), що увійшов в історію як перший “слов’янський” єпископ, автор відомих творів IX століття.

Св. Климент Охридський народився приблизно 840 р. у провінції Візантійської імперії (територія сучасної Македонії), де переважало слов’янське населення. Він рано був охрещений, можливо, навіть у дитинстві, отримав візантійське виховання і гарну освіту, найімовірніше, завдяки спілкуванню зі своїми наставниками Кирилом і Мефодієм. Климент входив до числа тих учнів, яких Солунські готували для місіонерської діяльності серед слов’янських народів і для перекладів Священного Письма з грецької мови на слов’янські.

До нашого часу дійшло кілька важливих агіографічних джерел, присвячених Клименту Охридському. Найвідомішим є “Житіє” написане Феофілактом, архієпископом Охридським (1084-1107 рр.). Очоливши Охридське архієпископство, Феофілакт розпочинає боротьбу за його самостійність, виступаючи проти втручання у “болгарські справи” візантійських сановників [2]. У зв’язку з цим він пише “Житіє Климента Охридського” (створено приблизно 1090 р.), яке отримало пізніше назву “Болгарської легенди”. При написанні його Феофілакт користувався

“Житієм Климента”, яке до нас не дійшло, а також усними переказами про першовчителів слов’ян Кирила та Мефодія. У композиційному відношенні воно складається з трьох частин: 1) відомості про справу Кирила і Мефодія; 2) розповідь про діяльність їх учнів в Болгарії; 3) опис діяльності Климента Охридського. Оригінал “Розлогого Житія св. Климента Охридського” втрачений, але відомо кілька пізніших списків, найстаріший з яких датується XIV ст. [1, с.28-65].

Написання “Короткого житія”, або Охридської легенди, пов’язано з діяльністю Охридського архієпископа Дмитрія Хоматіана, може бути датовано роками його правління (1216-1234 рр.) [6]. “Коротке житіє св. Климента Охридського” є частиною служби, присвяченої Святому, і розміщується після шостої пісні канону.

Втім, просвітницька та адміністративна діяльність єпископа Климента стала об’єктом уваги науковців лише з 40-х років XIX ст., коли російський історик В. Ундольський (1816-1864 рр.) відкрив твори Климента у складі російських збірок так званих “Златоустів” [34]. З того часу історики, філологи та богослови дослідили достатньо багато джерел і зібрали відомості про життя св. Климента, а також проаналізували низку його творів. Разом з тим, й до сьогодні в історіографії тривають дискусії навколо імені св. Климента Охридського, особливо це стосується питання щодо його ролі у створенні кириличної абетки і впливу на поширення писемності серед слов’ян.

Климент, як вказується у його «Житті», супроводжував св. Кирила та Мефодія під час їхньої місіонерської місії до Паннонії і Моравії, а також до Венеції і Риму, де був рукоположений у сан ієрея. Це сталося, можливо, після віднайдення мощей св. Климента, папа римського (помер 99 або 101 р.) у Херсонесі. Частина святих мощей зберігається в основі базилики Св. Климента в Римі, де пізніше був похоронений і сам Кирило. Постать Св. Климента Папи Римського завжди тісно асоціювалася із діяльністю Св. Кирила та Мефодія, бо саме віднайдення мощів св. Климента і принесення їх до Риму сприяло у подальшому успіхові Моравській місії Солунських братів. Відзначимо, що частина мощей святого залишилися у Херсонесі, а частина, за часів князя Володимира, була перенесена до Києва і донині зберігається у дальніх печерах Києво-Печерської Лаври [1, с. 65-66].

Російський дослідник Б.Успенський вважав, що ім’я “Климент” єпископ отримав під час хіротонії. Відомо також, що Климент Охридський написав “Похвальне слово” своєму тезоіменитому патрону, якого вважав своїм небесним покровителем. Після смерті Мефодія

(квітень 885 р.) Климент разом із іншим учнем просвітителів Гораздом очолює боротьбу за слов'янське просвітництво, слов'янську Церкву і богослужіння. Він взяв участь у відомій догматичній суперечці про суть Св. Трійці і де проявив себе як поборник православної віри і досвідчений оратор. Моравський князь Святополк і Папа Римський Стефан V різко виступили проти слов'янського богослужіння і заборонили його, а у догматичних суперечках стали на сторону німецького духовенства. Розпочалося переслідування учнів Кирила та Мефодія і самі відомі з них (Климент, Горазд, Сава, Наум і Ангеларій) були кинуті до в'язниці. Втім, народ їх шанував і вважав праведниками і мучениками, тому боячись народного гніву влада прийняла рішення вигнати слов'янських просвітителів за межі Моравії, наказавши їм проживати у різних місцевостях придунайських областей, що означало для них вічне вигнання. Відомо, що восени 885 р. Климент, Наум і Ангеларій переправилися через Дунай і прибули до Белграда, який входив тоді до Болгарського царства. Комендант белградської фортеці прийняв їх із пошаною і відправив до болгарського князя Бориса у м. Пліска [22, с.23].

Як вже відзначалося, хрещення болгарського народу відбулося ще у 865 р., але поширення християнської релігії проходило дуже повільно і важко, бо офіційною мовою богослужінь залишалася грецька мова, а слов'янських церковних книг не було. Князь Борис, який прагнув створити незалежну від Візантії болгарську церкву, а також слов'янську писемність і національну культуру, появу трьох слов'янських просвітителів, сприйняв із радістю і створив їм умови для пастирської та просвітницької діяльності. Відзначимо, що у адміністративних справах духовні особи підкорялися рішенням князя Бориса, який прагнув у цьому слідувати візантійським порядкам і візантійському розумінню відносин духовної і світської влади, тому місіонерське, а потім єпископське служіння св. Климента в Болгарії проходило під пильною увагою князя Бориса [15].

Місцем перебування Климента було обрано область Кутмічевіцу у Південно-Західній Македонії. Точного визначення території цієї області вчені у джерелах не знайшли, але приблизно її протяжність була від Охридського озера до Адріатичного узбережжя. До складу його єпархій входила частина території Західної Македонії, яка утворювала велике півколо навколо Охридського озера. Резиденцією Климента стало м. Девол (його руїни знаходяться біля с. Гостім в Албанії). На Соборі у 893 р. Климент рукоположений в сан єпископа Дребіци і Веліци. У “Житті”

зазначається, що Климент став першим єпископом, який здійснював богослужіння слов'янською мовою. Дуже швидко діяльність Климента стає відомою по всій Болгарії і її високо цінував цар Сімеон, який зайняв болгарський престол після Бориса.

У “Короткому Житті Климента” описується, що він повсюдно засновував монастирі і будував церкви, які ставали центрами освіти і християнства. Климент постійно навчав дітей і молодь: одним він показував написання букв, іншим – пояснював зміст написаного, а третім – допомагав готуватися до письма, тренувати руки [6]. Йому вдалося підготувати майже три з половиною тисячі вчителів, священників, дияконів і розіслати їх приблизно по триста осіб у різні частини Болгарії. Серед учнів св. Климента і св. Наума був і Костянтин Превітер, пізніше єпископ Преславський, автор Азбучної молитви і Прогласу до св. Євангелістів.

Твори Климента є яскравим зразком церковної літератури того часу. Ідеї, викладені св. Климентом, повною мірою відповідають догматам християнського вчення, але в той же час і відповідають реаліям того часу і рівню та вимогам болгарського суспільства. Розуміючи рівень своєї пастви, Климент свідомо уникав складності та хитромудрості при створенні подібних творів. Візантійський біограф Климента Феофілакт пише, що подвижник “склав на всі свята прості та ясні Слова – не складні, такі, які не потребують осмислення, а доступні навіть самому неосвіченому з болгар”.

За своєю тематикою Климентівські слова поділяються на загальні та слова-зразки. У перших йдеться про християнські свята або прославлених подвижників. Такі слова про свята тижня, Григорія чудотворця, великомученика Георгія, євангеліста Марка та ін. У них також давалися настанови, як вести себе перед причастям, покаанням, сповіддю, розповідалося про релігійні таїнства. Слова-зразки мають універсальний характер і пояснюють, що потрібно говорити в потрібному випадку про апостола, пророка, преподобного отця, мученика і т.д. Їхні імена книжник зазвичай не називає, а лише дає вказівку священнослужителю: “назови ім'я”.

Один з творів Климента Охридського “Слово про Святу Трійцю, про тварі і про суд”, увійшов до “Златоуста” нетрадиційного складу. До “Златоуста” традиційного типу включено 6 творів Климента Охридського: чотири Повчання на недільні дні Великого посту, Похвальні слова на Воскресіння Лазаря, на Вхід Господній в Єрусалим, Повчання на недільні дні Великого посту. Твори Климента Охридського

перейшли до “Златоуста” традиційного складу з більш ранніх збірок тріодного типу. Їхня присутність в складених заново в XV ст. збірниках говорить про спадкоємність традицій давньоруських книжників впродовж XII-XVI ст. “Златоуст” виник як збірник для церковних читань, але досить швидко став популярний і в домашньому побуті, а прагнення в XV- першій половині XVI ст. зблизити мирське середовище і монастирське сприяло включенню до збірки саме універсальних творів, які містять прості істини християнства і керівництво для внутрішнього духовного життя [3].

У Повчаннях до Великого посту пояснюється його значення і необхідність для християн, які могли виникнути в період єпископства Климента, коли його Слова отримали авторитет не тільки духовного сану, але й високою адміністративно-церковної посади. Всі Слова великопостного циклу пов’язані між собою. Теми для повчань різні, але в них є наскрізні ідеї. Повчання складені і розміщені таким чином, щоб думка слухача (читача) просувалася від простого до складного.

Дослідниця Т. Строковська відзначає, що Климент, як гарний проповідник і педагог, поступово готує свою аудиторію до сприйняття більш складних сторін духовного життя. У Словах на підготовчих неділях до посту, які відкривають цикл повчань, Климент переконує у самій його необхідності, а в Слові на четвертий тиждень посту він говорить, що справжню цінність має не тілесний, а духовний піст. Климент пояснює в чому він полягає. Кожне Слово має певну головну думку, частіше всього обумовлену євангельським читанням дня. На думку Климента, справжня користь від посту пізнається тільки з досвідом і доводить, що необхідно тримати весь піст, не тільки першу і останню неділі. За життя Климента щорічний піст ще не став нормою життя і паства Климента потребує постійного нагадування про необхідність дотримуватися посту. Климент говорить, що піст очищає душу і тіло, що тримати піст необхідно з “сокрушенным сердцем”, имея между собой мир и любовь [31, с.27]. Справжній постник “духом смирен”, “серцем сокрушен”, “не только от яств воздерживаются, но и от клеветы, от зависти” [31, с.27]. Найповнішу характеристику духовного посту Климент подає на четверту неділю Великого посту. “Пост же добрый, не только оставление пищи, истинный пост – отвержение злых дел и оставление всякого союза неправедного. Прости ближнему обиду и отдай ему долг. Вы поститесь не для осуждения друг друга и не для ссор и споров. Мяса ли не ешь, но брата своего клеветами ешь. Оставил ли питье, но от ссор не удерживаешься, но и сидишь допоздна в пресудливой беседе

обо всех. Не такого поста нужно мне, говорит Господь. Какая польза поститься телом, душу наполняют бесчисленной злобой? Но прибегай к дару постному и будь себе только судия и обличитель. Поищи сурового устава о молитве, о посте и будь ему делом совершитель” [31, с. 27].

Зміст Повчань Климента універсальний. Вони можуть бути звернені як до тих, що утвердилися у вірі, і до монахів, і до мирян. Важливою особливістю світогляду Климента було розуміння єдності Святого Письма. У своїх творах він постійно звертається до образів Старого Завіту, показуючи їх значення для християнина. Підкреслення Климентом зв'язку Старого і Нового Завітів є виразом особливої слов'янської традиції у ставленні до Священного Писання. Похвальні слова Климента, так само, як загальні, стосувалися найбільш відомих біблійних подвижників і християнських свят: Слово про пророка Захарію і зачаття Іоанна Предтечі, похвали Клименту Римському, архангелам Михайлу і Гавриїлу, Воскресінню Лазаря, Успінню Богородиці та ін. При написанні Слів Климент Охридський слідував візантійським композиційним моделям і стилістичним зразкам, але не просто копіював їх, а творчо змінював, залежно від теми і обставин проголошення слова. Межі між його Похвальними і Повчальними словами не завжди виразні, породжуючи коливання у визначенні їхнього жанру. В одних випадках слово на Великдень, наприклад, озаглавлювалося як повчання, в інших - як слово похвальне. Сам Климент, і його учні досить часто переробляли ці твори, перетворюючи повчання в похвальні слова і навпаки.

Справжнім шедевром староболгарської літератури вважається Климентівське “Слово похвальне Кирилу”. Цей твір Климента – справжній гімн слов'янському першовчителю, пронизаний почуттям безмежної любові і захоплення. Порівнюючи Кирила з орлом (християнський символ євангеліста Іоанна), Климент ставить великого слов'янського просвітителя врівень з апостолами і навіть вище. “Якщо віддати належне його працям і мандрівкам, - вигукує Климент, - то немає нікого більш гідного такої похвали! Бо хоч і засяяв він пізніше інших, але всіх перевершив ... Яке місце залишилося для нього невідомим і не освятилось його стопами? Яке мистецтво залишилося непізнаним його блаженної душі? Бо всім народам доступно розкрив він сокровенні таємниці словесних форм: одним - письменами, іншим – вченням” [17, с.327].

Втім, вже понад 200 років найбільш дискусійним у історіографії залишається питання як створення першої слов'янської писемності, так і авторство. Суперечка навколо того: яка азбука створена першою, ким і

коли до сьогодні триває серед істориків, славістів, богословів.

На початку X ст. болгарський письменник Чорноризець Храбр у своєму творі “Про письмена” зробив першу спробу встановити етапи виникнення і розвитку слов’янської писемності: поки слов’яни були язичниками, вони не мали книг, а для лічби та ворожінь користувалися “чертами і резами” (тобто зарубками та різними позначками); коли ж вони стали християнами, то крім свого письма почали користуватися латинськими і грецькими літерами, і так писали ними довгі роки без упорядкування; потім Бог послав слов’янам Кирила, який винайшов для них азбуку. Довгий час вчені гадали, що це була кирилиця, але зараз більшість дослідників вважають, що Кирило винайшов глаголицю. Вперше цю думку висловив чеський вчений П. І. Шафарик [36].

Кирилиця – яка відома за книжковими пам’ятками XI-XII ст., її азбука складається з 43 літер, у тому числі з 24 грецьких і 19 оригінальних слов’янських. Накреслення літер (графіка) близьке грецькому, візантійському алфавітам. 19 літер, які увійшли до її складу, були зовсім не відомі грекам. Кирилиця – цілком оригінальна система слов’янської писемності і накреслення її літер, в подальшому, стали графічною основою сучасної української, болгарської, російської, білоруської писемності.

На відміну від кирилиці, глаголиця має дуже складне накреслення літер у вигляді кружечків і петельок, з’єднаних між собою, що дуже утруднює оволодіння цією системою слов’янського письма. Азбука глаголиці складається з 39 літер. Незважаючи на графічну складність літер глаголиці, вона тривалий час вживалася в деяких південнослов’янських країнах.

У 1927-1928 рр. І.Огієнко видає у Варшаві 2-томник “Костянтин і Мефодій, їх життя і діяльність”. Він робить власний оригінальний переклад моравсько-паннонського “Життя Костянтина” і вважає, що “Костянтин знайшов тут (у Херсонесі) Євангелію та Псавтиря, написані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією саме мовою, і розмовляв з ним; а навчившись (від нього) наголосу (київського чи вимови), прикладав (рівняв) до своєї (південнослов’янської) мови (для ліпшого вивчення вимови) різні звуки голосні та приголосні; помолившись Богові, скоро почав читати й говорити (по-київському). І многі дивувалися йому й хвалили Бога”. І.Огієнко твердить, що Кирило спілкувався з мешканцями Києва, а отже знав старокиївський діалект і це також вплинуло у подальшому на формування старослов’янської мови. У контексті слов’янсько-полянської версії про “руські” письмена

в Херсонесі він вважав, що “у половині IX віку східні слов’яне (кияне) мали вже свою азбуку, як початок кирилиці”, а також “переклади Євангелії та Псавтиря ще до Костянтинових”. Таким чином, учений заперечив думку про неписьменність східних слов’ян та їхній низький культурний рівень. Його припущення спочатку було піддане різкій критиці, але з часом відновлене і розвинуте в працях В.Істріна, Д.Ліхачова, С.Висоцького, Л.Жуковської та ін.[33, с.42].

Палеографічні гіпотези І. Огієнка підтверджуються сучасними археологічними знахідками українського ученого С.Висоцького, який у 1969 р. відкрив у апсиді Михайлівського вівтаря на південній стіні Софіївського собору в Києві під олійним живописом XIX ст. незвичну стародавню азбуку, яка складалася з 23 букв грецьких та 4 слов’янських. Це, за версією ученого, підтверджувало існування греко-слов’янського письма на Русі ще в IX–X ст.

“Звичайно буває так, що нарід приймає азбуку культурно сильнішого сусіда, а це для слов’ян східних та південних була азбука - грецька, а для слов’ян західних – латинська”. Оскільки основою “руських” письмен була протокирилиця, джерелом якої стало грецьке письмо, Костянтин дуже швидко їх опанував, адже йому довелося навчатися не мові, а лише наголосу, вимові, які були відмінними від мови південно-болгарської чи солунської ... Таким чином, І. Огієнко у “глаголиці” бачив впливи письма, знайденого Кирилом у 860-861 рр. у Херсонесі. Зокрема появу літери “Щ” як окремої букви можна пояснити тільки її запозиченням із староруської мови [26, с.153].

Досить поширеною є теза про те, що Кирило створив першу слов’янську азбуку для слов’ян, які жили на території Струмичького регіону Македонії, і це була глаголиця. Є також частина дослідників, які вважають, що Кирило створив дві азбуки – одна для слов’ян Македонії – це кирилиця, а інша для слов’ян Великої Моравії – і це була глаголиця. Прихильники цієї версії наводять дані, що на території, де проходила Великоморавська місія, знайдено тексти на глаголиці і не знайдено тексти на кирилиці. Найстаріші слов’янські рукописи – Мар’їнське Євангеліє, Зографське, Асиманово, Синайський Псалтир та інші написані глаголицею і походять із Охридської літературної школи, де Климент і Наум продовжили свою діяльність після Великої Моравії. Також відомі тексти на пергаменті, які мають палімсети з кирилицею поверх глаголичного письма, але зворотних випадків, поки що, дослідникам не відомо [16, с.31]. Також у переписаних кирилицею рукописах зустрічаються нетранслейтовані знаки, навіть

цілі словосполучення і речення взяті із глаголиці [16, с.21]. Серед фактів, які підтверджують те, що глаголиця є давнішою від кирилиці, македонський науковець П. Ілієвські наводить факти використання глаголичної нумерації буквами у кириличних текстах, яка могла зберегтися завдяки механічним помилкам переписувальників [16, с.22]. Сучасні дослідження не підтверджують використання кирилиці у Охридській літературній школі. Є навіть думка, що Св. Климент, як справжній послідовник своїх наставників із великої любові до них так і не зміг відмовитися від глаголиці.

Відомо, що з ініціативи царя Сімеона на Соборі восени 893 р. слов'янська мова була прийнята як офіційна мова Болгарського царств але письмо мало залишатися грецьким у своїй основі і, тому перевага була віддана кириличній абетці. Серед учнів св. Климента і св. Наума був Костянтин Презвітер, пізніше єпископ Преславський, відомий як автор Азбучної молитви і Прогласа до Св. Євангелія.

Отже, християнізація слов'янських народів відіграла важливу роль для поширення писемності і культури. Болгарська церква в цей період історії відіграла визначну роль в громадському житті, а особливо - в поширенні писемності, в розвитку оригінальної староболгарської літератури і в культурному підйомі держави в цілому.

Учні слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія – Климент, Наум і Ангеларій, заснували Охридську літературну школу, де перекладали церковні книги із грецької на церковнослов'янську мову, що сприяло поширенню християнства на інші слов'янські землі, в тому числі на Київську Русь.

Джерела та літаратура: 1. Гръцките Жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод, бележки / Сост. А.Милев. – София: Изд-во на БАН, 1966. – 187 с.; 2. Житие на св.Климента Охридски. Написал блаж.Теофилакт, Охридски български архиепископ. / Преведе от гръцки Д.Т.Ласков. – София, 1916; 3.Климент Охридски. Събрани съчинения в 3 т. /Обработали Б.Ангелов, К.Куев, Хр.Кодов. - София, 1970.;4.Краткое житие Климента Охридского.- Електронне джерело. – Режим доступу: [http://apokrif.fullweb.ru/apocryph1/kliment_orhid.shtml%](http://apokrif.fullweb.ru/apocryph1/kliment_orhid.shtml%5) 5. Пространи Жития на Кирил и Методий // Климент Охридски. Събрани съчинения. Т.3. – София: Изд-во на БАН, 1973; 6. Хоматиан Димитри. Кратко житие на Климент Охридски в същия ден, 27 юли, памет на св. наш отец архиерарх и чудотворец. Климент, епископ на България в Охрид. – [Електронне джерело]. – Режим доступу: www.promacedonia.org/bugarash/ko/kratkozhitie.html; 7. Боднарюк Б.М. Пути и особенности христианизации Карпатской Руси в IX-начале XI в./ Б.Боднарюк. – Русин. – 2014. - №1. –С.12-25; 8. Бодянский О.М., Славяно-русские сочинения в пергаменном сборнике И.Н.Царского//ЧОИДР. – 1848г. – Кн.7. - С.1-XXV.

Вілкул Т.Л. Кирило та Мефодій /Т.Л.Вілкул. – [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2007. - 528 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyrylo_ta_Mefodiy 9. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / З англ. пер. Р. Ткачук та Ю. Терех. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.; 10. Гітені М. Деякі міркування стосовно звернення мораван до візантійського імператора Михаїла III / Мартін Гетені. – [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://lnu.edu.ua/slavistyka/n59/01.pdf>; 11. Григорович В.И. Изыскания о славянских апостолах, произведенные в странах Европейской Турции // ЖМНП. – 1847. – №453. – С. 1-29. 12. Григорович В.И. Краткое Житие Климента. // ЖМНП. – 1847. - январь-март. – Т.53. - С. 1-28. 13. Гюзелев В. Покръстването на быхгарския народ според някои малко познати извори и исторически съчинения от IX - XV вв. // Родина. –1992. –Кн.2. –С. 20-29; 14. Гюзелев В. Средновековна България в светлината на нови извори. – София: Държавно издателство «Народна просвета», 1981. – С. 51-59. 15. Иванов С.А. Пространное Житие Климента Охридского // Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. – СПб.: Алетей, 2000. – С.28-65, 163-212; 16. Илиевски П.Хр. Појава, промени и традиција на словенско писмо во Македонија / П. Хр.Илиевски. – Педесет години на македонската наука за јазикот. – Скопје,1997.; 17. Калиганов И.И. Болгарская литература IX-XIII вв. / И.И.Калиганов // Очерки истории культуры славян. - М.: Индрик, 1996. - с.327-341; 18. Крашенинникова О. А. Древнеславянский Окоих св. Климента архиепископа Охридского / О.А. Кршенинникова. — М.: Языки славянских культур, 2006. — 386 с. 19. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX - начало XII в.) / Литаврин Г.Г. – СПб.: Алетей, 2000. – 413 с. 20. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Траектории традиции. Главы из истории династии и церкви на Руси конца XI - начала XIII века. - М.: Языки славянской культуры, 2010. - 208 с. 21. Мельничук І. Історичні паралелі в прийнятті християнства Болгарським царством та Київською Руссю // Волинські історичні записки. - Том. 6. – 2011. - С.41-60. 22. Мечев К. Сознательная автобиографическая мифологизация: о хронологии, авторстве и жанре Солунской легенды // Проблемы изучения культурного наследия. –М.: Наука, 1985. –С.30-36. 23 .Милев А. Гръцките жития на Климент Охридски /А.Милев. — София: Изд-во на БАН, 1966. 24. Николов А. Место и роль Болгарии в средневековой полемике православного Востока против католического Запада (на основе славянских переводных и оригинальных текстов XI-XIV вв.)/А.Николов.-[Електронне джерело].– Режим доступу: <http://pstgu.ru/download/1281001759.nikolov.pdf>. 25. Николова С. За един непознат препис от службата на Св. Наум Охридски /С.Николова // Хиляда и осемдесет години от смърт на св. Наум Охридски. – София, 1993. 26. Огієнко І. Повстання азбуки із літературної мови в словян. – Жовква, 1933.- С.153. 27 .Орбини М. Царството на славяните. 1601 г. / България в творчеството на чужестрани историци. XVII-XIX вв. Книга първа / Превод от итал. Б. Христов. – София: Наука и изкуство, 1983. - 174 с. 28. Сказания о начале славянской письменности. Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы / Отв. ред. В.Д. Королюк. – М: Наука, 1981. – С.70-92, 93-101. 29.Станчев К., Попов Г. Климент Охридски. Живот и творчество

/ К.Станчев, Г.Попов. – София, 1989. 30. Строковская Т. Е. В.М. Ундольский и его открытие личности Св. Климента Охридского / Т. Е. Строковская // Вестн. Моск. ун-та - Сер.8. -История. - 1999. - №4.-С.8-33. 31. Строковская Т. Учение о посте в произведениях Климента Охридского // Научни трудове на Русенския университет. – 2010. – Т.49.- Сер.10. - С.25-30. 32. Туницкий Н.Л. Св. Климент, епископ словенский: Его жизнь и просветительная деятельность. — Сергиев Посад: Тип. Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1913. — 290 с.33.Тюрменко І. Наукова спадщина Івана Огієнка в світлі кирило-мефодіївської проблематики / І.Тюрменко //Проблеми слов'язнознавства. - 1999. - Вип. 50. - С.36–45 – 34.Ундольский В. М., Лавров П. А. Климент, епископ словенский. — М., 1895. 35.Флоря Б.Н., Турилов А.А., Иванов С.А. Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 36. Шафарик П.И. Расцвет славянской письменности в Болгарии (перевод О.Бодянского). // ЧОИДР.- 1848. - N7. 37. Ягич И.В. Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095-1097гг. – Спб., 1886. – 126 с.

УДК [94(=511.1):27] „11/12”

Ілля ТИМЧУК

ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ ФІНО-УГОРСЬКИХ НАРОДІВ

У XII – XIII ст.

У статті в рамках історичного й етнологічного дискурсу розглянуті особливості християнізації фіно-угорського населення Новгородської республіки у XII-XIII століттях. Досліджені дохристиянські вірування т.зв. «східних фінів». Доведена взаємопов'язаність християнізації та асиміляції фіно-угорських етносів. Розглянуто ставлення фіно-угрів до прийняття нової віри. Обґрунтована потреба у розширенні досліджень у рамках фіно-угристики у рамках вітчизняної історичної науки.

Ключові слова: християнство, християнізація, Київська Русь, Новгородська республіка, слов'яни, новгородці, фіно-угри, чудь, весь, меря, мурома, ямь, водь.

Ілля ТИМЧУК

ХРИСТИАНИЗАЦИЯ ФИНО-УГОРСКИХ НАРОДОВ

В XII – XIII вв.

В статье в рамках исторического и этнологического дискурса рассмотрены особенности христианизации финно-угорского населения Новгородской республики в XII-XIII веках. Исследованы дохристианские верования т.н. «восточных финнов». Доказана взаимосвязанность христианизации и ассимиляции финно-угорских этносов. Рассмотрено отношение финно-угров к принятию новой веры. Обоснована потребность в расширении исследований в рамках финно-угристики в рамках отечественной исторической науки.

Ключевые слова: христианство, христианизация, Киевская Русь, Новгородская республика, славяне, новгородцы, финно-угры, чудь, весь, меря, мурома, ямь, водь.